
Krigsbefäl och kungamakt i äldre Vasatidens Sverige

Sven A. Nilsson, *På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 3, 173 s. Uppsala 1989.

Inom svensk historieforskning har frågan om de resursmässiga förutsättningarna för det svenska rikets stormaktsställning utgjort ett centralt tema under de senaste decennierna. Den ledande gestalten inom denna forskning är Uppsalaprofessorn Sven A. Nilsson. I ett flertal undersökningar har han bl.a. kartlagt olika sidor av stormaktstidens och den föregående tidens samhällsutveckling och framlagt en till väsentliga delar ny syn på samspelet mellan krona och adel.

Uppkomsten av ett mera eller mindre professionellt krigsbefäl i det svenska riket under Gustav Vasas söner samt gruppens roll i det politiska skeendet och dess position i samhället tas upp till granskning av Nilsson i studien *På väg mot militärstaten*. I fråga om krigsbefällets numerär och sammansättning kan författaren stöda sig på en undersökning av Gunnar Artéus.

Krigsbefällets rekrytering i det svenska riket under den behandlade perioden bör enligt Nilsson ses mot bakgrund av arméns karaktär. Han framhåller att med undantag av Erik XIV, som försökte skapa ett fotfolk av kontinental karaktär, hade såväl Johan III som Karl IX som mål att få till stånd ett slagkraftigt rytteri. Detta stod i samband med att rytteriet spelade en central roll i kriget i öster; där hade man emot sig det polska kavalleriet, som hade lanser som huvudvapen. Det svenska rytteribefälet dominerades av adeln, men också det utländska inslaget var stort. Författaren framhåller särskilt Karl IX:s målmedvetna strävan att höja rytteriets kvalitet och att öka dess numerär.

Den intressanta frågan om hur de högre befälhavarna men också enheternas chefer, särskilt inom rytteriet, förvärvade sig en tillräcklig yrkeskunskap, tas även upp till granskning. Nilsson kommer till slutsatsen att det militära inslaget i tidens adliga uppfostran och tjänstgöring vid hovet och i andra uppgifter gav förutsättningar för ledandet av hela arméer. Tjänstgöring i lägre officersbefattningar men också den personliga rusttjänsten gav en tillräcklig professionalitet åt enhetscheferna vid rytteriet.

Under Gustav Vasas söner bestod det svenska krigsbefälet av tre stora grupper, den inhemska adeln, inom vilken den finländska adeln var talrikt representerad, det utländska befälet, där de balttyska elementen var

dominerande, samt de ofrälse, som var mycket sparsamt företrädade bland de högre befälhavarna. De ofrälse dominerade däremot bland cheferna för infanterienheterna och bland skeppshövitsmännen.

De olika befälsgruppernas ekonomiska och sociala intressen sammanföll inte alltid. Befälet utgjorde också en betydande maktfaktor i riket. Nilsson klarlägger åskådligt hur de olika aktörerna i den inrikespolitiska kampen strävade efter att utnyttja de olika befälsgrupperna för sina syften.

Tyngdpunkten i undersökningen ligger i klarläggandet av krigsbefällets avlöningssystem och i regenternas "avlöningspolitik". Intresset är här nästan uteslutande koncentrerat till de högre befälhavarna samt ryttmästarna. Inom dessa kategorier dominerade den inhemska adeln samt utlänningarna, vilka socialt jämfördes med adeln. Nilsson strävar efter att rekonstruera befällets avlöningssystem i dess helhet, d.v.s. de olika avlöningsformernas samband med varandra, och klarlägga vilka avlöningstyper som dominerade under olika tider av den undersökta perioden. Sålunda beaktar han utom beställningarna och förlänningarna också donationerna samt innehavet av lagmans- och häradshövdingstjänster. Källmaterialet för granskningen består av centralt sammanställda register över de olika avlöningskategorierna samt av förlänings- och donationsbrev.

Undersökningen visar klart att såväl förlänningarna som donationerna ändrar karaktär från nådevedermålen till element i främst krigsbefällets avlöningssystem, så att de inräknades i officerarnas totala lön; förlänningar och donationer användes dock även för reglering av gamla fordringar på kronan. Den förändrade situationen framträder särskilt markant under Karl IX:s tid vid makten. Donationer har även nyttjats för att möjliggöra utländska adelsfamiljers etablering i riket; på detta sätt har kronan skapat förutsättningar för talrika balttyska familjer att slå sig ned i Finland.

Den bild av kronans förlänings- och donationspolitik som Nilsson tecknar är till väsentliga delar ny. Framställningen visar att förlänningar och donationer nyttjades på ett mycket målmedvetet sätt av regenterna för deras syften. Indragningar av förlänningar förekom flera gånger och hot om indragningar var återkommande företeelser. Också förlänings- och donationsbrevens formuleringar har regenterna använt som ett medel att förplikta mottagarna till militärtjänst samt till trohet mot kungahuset. Här framträder Karl IX åter som en hänsynslös och fördomsfri realpolitiker. Med sin donationspolitik har han även försökt splittra de grupper som kunde tänkas utgöra ett hot mot hans ställning.

Karl IX liksom tidigare även Johan III har strävat efter att utöka rytteriet både numerärt och kvalitativt. Sålunda har han förpliktat donations- och förläningsinnehavarna att prestera en betungande rusttjänst för de erhållna ränteinkomsterna. Dessutom har det främst varit rytteri-

befälet som förutom de högre befälhavarna kom i åtnjutande av förlänningar och donationer.

Det siffermaterial över kronans avsöndrade skatteinkomster som Nilsson presenterar visar mycket klart att donationerna och förlänningarna i Finland fram till slutet av 1500-talet till övervägande del innehades av den finländska adeln, vilket står i samband med att kronan för sin krigföring i öster i hög grad måste ty sig till finländskt krigsbefäl. I början av 1600-talet ändras situationen radikalt, då utländska officerare, främst balttyskar, men även ryska bojarer, engelsmän och skottar, erhåller donationer och förlänningar i Finland. Utlänningarnas andel av de avkortade kronoinkomsterna från Finland var 1609/1610 lika stor som den inhemska adelns.

Huvuddragen av den utveckling som analyseras i undersökningen har varit kända sedan tidigare, men Nilssons framställning blottar sammanhangen mellan kronans avsöndringspolitik och rikets militära behov. De militära och maktpolitiska kopplingarna i donations- och förläningspolitiken framträder mycket klarare än i den tidigare forskningen.

Krigsbefällets ställning i det agrara lokalsamhället granskas också av Nilsson. Det är framför allt frågan om hur etableringen av befälet och dess familjer i lokalsamhället gick till i praktiken och vilka följder detta hade för allmogen. Framställningen koncentreras huvudsakligen till hur de balttyska familjerna inrättade sig i Finland och relationerna mellan dessa nya element och bondesamfundet i den nya omgivningen.

Den utländska adelns etablering har mångsidigt behandlats i den rikhaltiga finländska lokalhistoriska forskningen men också i specialundersökningar. Det är återverkningarna på gräsrotsnivå av besluten och linjedragningarna på riksnivå som framträder i dessa arbeten. De ger bl.a. möjlighet att se i vilken utsträckning de utländska men även inhemska donations- och förläningsinnehavarna verkligen slog sig ned i de trakter där de kom i besittning av donationer och förlänningar. Exempelvis kan nämnas att enligt ett förläningsregister från 1588, som behandlas av Nilsson, hade nio bojarer begåvats med förlänningar i Savolax. Av landskapshistorien framgår dock, att det var först i början av 1600-talet som ett par bojarläkter (Baranoff och Nassokin) blev bofasta i landskapet.¹ Nilssons framställning ger vid handen att man bakom den livländska adelns etablering i de sydliga finländska landskapen skymtar en tydlig planmässighet.

Det var inte fråga om ett statiskt och egalitärt bondesamhälle som genom de statliga ränteavsöndringarna tillfördes en ny privilegierad officersgrupp. I de sydliga finska landskapen pågick sedan senare hälften av 1500-talet i skuggan av kriget mot Ryssland en process som ledde till uppkomsten av storgods som skapades av ofrälse element tillhörande i

¹ Kauko Pirinen, *Savon historia II:1*. Pieksämäki 1982, s. 201–215.

stor utsträckning fogde- och skrivargruppen. När det utländska krigsbefälet i likhet med vissa representanter för den inhemska adeln började utnyttja sin starka position för att överta sådana godskomplex, fanns alla förutsättningar för uppkomsten av starka spänningar och utdragna konflikter mellan de nya av kronan gynnade elementen och de inhemska intressena.² Den här aspekten saknas i granskningen av det nyetablerade, till stor del utländska krigsbefälets agerande i den nya omgivningen.

Nilssons arbete är inte enbart en undersökning om krigsbefälets roll i det svenska riket under Gustav Vasas söner utan perspektivet är betydligt vidare. Disponeringen av kronans skatteinkomster får ny belysning, och även sambandet mellan donations- och förläningspolitiken och de akuta militära och statsfinansiella samt inrikespolitiska problemen blir belysta på ett inträngande sätt särskilt för Karl IX:s del. I motsats till vad som är vanligt inom våra dagars svenska historieforskning ägnar Nilsson i denna liksom i sina övriga undersökningar på ett förtjänstfullt sätt stor uppmärksamhet åt den finländska rikshalvans speciella förhållanden.

Eljas Orrman

Rekonstruerade tankesystem

Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Atlantis 344 s. Stockholm 1989.

Göran Göransson, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*. Bibliotheca historica Lundensis 68. 200 s. Lund 1990.

Vid steget över från den period som brukar kallas frihetstid till stormaktstid får tidsresenären lätt en förnimmelse av att han överskrider en gräns bortom vilken det lever ett främmande folk också i det egna fosterlandet. I den tid som ligger på vår sida om denna gräns tycker han sig äga förmågan att mer eller mindre spontant känna igen sig i människors tankar, värderingar och handlingar. Den sviker honom bortom gränsen. Historievandraren ser handlingarna, t.ex. hur den stormaktsti-

² Eino Jutikkala, 'Veromaalla vuoden 1600 vaiheilla tapahtunut suurtilojen muodostuminen 1–2', *Historiallinen Arkisto* XLV och XLVII; idem, 'Väestö ja yhteiskunta', *Hämeen historia* II:1, Hämeenlinna 1957, s. 255–341; Yrjö Blomstedt, 'Hämeen "mahtitalonpojat"', *Historiallinen Aikakauskirja* 1958, s. 289–300.